

Legenda Rab Zsuzsáról

Össeállította: Albert Zsuzsa

Albert Zsuzsa: „Az én édesapám az emberek apja, s én az embereknek testvére vagyok” – írta Kosztolányi Dezső *Tanár az én apám* című versében. Rab Zsuzsa édesapja is nevezetes tanár: Rab István a pápai református kollégiumnak először diákja, aztán mint volt Eötvös-kollégista tanára, majd igazgatója. Az első világháború katonájaként hét évet orosz fogságban töltött. Mikor végre hazatért, nem ment vissza zseniális társai közé, ottmaradt Pápán, megnősült, az ő kislánya lett Rab Zsuzsa, akiről most beszélünk.

Rab Zsuzsa egész életét meghatározta Pápa, a város meg a környező falvak, a Bakony, meg édesapja. Az orosz nyelv, amikor találkozott vele 1945-ben, az édesapja ajkáról is elhangzott. Az apaszeretet és ez az idegen nyelv valamiképpen össze is tartozott.

Én nagyon eleven, jó kedélyű nőnek ismertem, az „emberek testvére” volt valóban; azt hiszem, így lehetett igazán jó műfordító. Persze költőként indult, gyermekkorában írta első verseit. Pápán járt az ottani leány középiskolába, aztán magyar-orosz szakos a budapesti bölcsészkaron, ahol édesapja egykori Eötvös-kollégista társaival, már mint egyetemi tanárokkal találkozott.

Bereczki Gábor: Pais Dezsővel például. Pais Dezső nagyon jó barátja volt Rab Istvánnak. Tulajdonképpen neki az egyetemen lett volna a helye, fogadták is volna, de ő szeretett vadászni. És emiatt nem jött az egyetemre, így maradt Pápán.

Albert Zs.: Igen, ezt Pais Dezső fel is hánytorgatja neki, de fáradt olyankor már valaki, amikor hét évig fogságban volt. Szüksége volt nyugalmas családi környezetre, nem?

Ágh István: Olyan is lehetett a természete; Zsuzsa ír egyik versében a „pogány derűről”, mint az apjára jellemző tulajdonságról. A pogány derűn a vadászat és a természetben való létezés értendő. Én is olvastam Pais Dezső megjegyzését, hogy itt katedra várta, de ő ott maradt a Bakonyban vadászni. Talán egy kedves szólás volt. Amit te mondtál, úgy igaz, hogy elege volt a nagyvárosi zsvajból.

A falusi, sárszentmihályi fiú, csak azt a négy vagy öt évet töltötte Pesten, amikor Eötvös-kollégista volt. Zsuzsa is vidéken élhetett gyermekként, fiatalon sok természeti élménnyel gazdagodhatott, szerencséjére, a nyelvet úgy megtanulta, hogy az a műfordításnál nagyon hasznos lehetett neki; érezte a világot. Örüljön, hogy ott maradt az édesapja.

Bereczki G.: Zsuzsát is elvitte vadászni, emlékszem, mesélte, hogy tizenhat éves volt, titokban már dohányzott, de nem tudta, hogy ezt az apja is tudja. Egyszer a vadászat végén összegyűltek ott a vadászok és Rab István előhúzta a cigarettatárcáját, és azt hiszem, hogy szivarral kínálta Zsuzsát – „Parancsoljon hölgyem” –, így tudta meg Zsuzsa, hogy tudja, hogy dohányzik.

Ágh István, Bereczki Gábor, Bereczkiné Mai Kiisk, Domokos Péter, Nagy Gáspár és Vasy Géza emlékezései.

Ágh I.: Nagyon eleven lány volt. A bátyám mesélte, aki a református kollégiumba járt, és Rab István volt a kollégium akkori igazgatója, hogy Zsuzsa bement a fiúosztályba, fejre állt a katedrán, mintha az igazgató lányának mindent szabadna. Szép kis tűzről pattant lánynak mondták.

Albert Zs.: Egyébként azt is megírja Zsuzsa egyik emlékezésében, hogy megkérték, szerezze meg az érettségi tételeket. Ki is nyitotta szépen a szekrényt, meg is találta a lezárt borítékot, vissza is ragasztotta, de nem volt elég ügyes. Életében akkor kapta az egyetlen nagy pofont az édesapjától, aki természetesen azonnal észrevette, tehát be kellett mennie a főhatóságához új érettségi tételeket kérni.

Ágh I.: Es verseket írt! Megjelent egy könyve tizenhét éves korában, Pápa költőnőjének lenni, azért nagy szó lehetett.

Albert Zs.: Nagyon gazdag szókinccse van, Csingiz Ajtmatov könyvét nem olyan régen olvastam, el voltam ragadtatva a fordítástól. Az is jellemző, hogy 1981-ben jelent meg oroszul, és 82-ben már magyarul. Zsuzsa jó emberi, testvéri kapcsolata révén talán még megjelenése előtt juthatott a kézírathoz. Úgy tudom, Vasy Géza foglalkozik most Rab Zsuzsa életművével.

Vasy Géza: Meglehetősen későn ismertem meg Rab Zsuzsát, idős nővérkém lehetett volna. Ha pápai diák vagyok, akkor már nem ismerhettem volna őt ott Pápán, legfeljebb az édesapja révén. Az ötvenes évek végén gimnazista koromban találkoztam vele, mint műfordítóval. És hogy mindjárt a nyelvi varázslatosságát, tudását igazoljam, hadd olvassak fel mindössze négy sort egy fordításából, erre én azóta, tehát legalább negyven egynehány éve emlékszem, a *Bokraink közt* című nagyon szép Jeszenyin vers, amelyik így kezdődik:

*Bokraink közt már az ősz barangol
kóró lett a fényes laboda
zizegő szép zabkëve hajadról
nem álmodom többé már soha.*

Aki így tud magyarul, és így tud jeszenyinül, és természetesen így tud Rab Zsuzsául, az költő. Azért hangsúlyoznám én ezt a fogalmat, hogy költő, mert őt nagyon sokáig csak műfordítóként tartották számon, csak a hatvanas évek végén jelent meg a legelső verseskönyve, eltekintve ettől a diákkori füzetkétől.

Nagy Gáspár: Huszonöt év kihagyás volt.

Vasy G.: Tulajdonképpen verseket se írt nagyon sokáig, legalábbis ebben az *Aranyvasárnap* című, igazából első kötetében datálta a verseket, és hát óriási kihagyások vannak 1954-től 63 tájáig, tehát úgy tíz éven keresztül például semmi. Én személyesen 1973-ban találkoztam vele, egy külföldi úton voltunk együtt, máig emlékezetes számomra. Kicsit sértett volt, mert Jugoszláviában voltunk, és nem úgy fogadták őt, ahogy ezt ő okkal elvárhatta volna. Ment egy delegáció a sztrugai költő-fesztiválra, és ő is velünk jött, és utána ott maradt volna egy több hónapos ösztöndíjjal, hogy jól megtanuljon szerbül. A szerb illetékesek elrontották a dolgot, és akkor végül azt közölték vele nagy kegyesen, hogy nem várták, de hát isten neki, három hétig itt maradhat. Ezen ő okkal megsértődött, és azt mondta, négy szemközt nekem, hogy: „Lehet, hogy nem vagyok igazából költő, de azért fordítani azt tudok!”.

Igaza volt ebben a második mondatban, de hát igaza volt az elsőben is. Tulajdonképpen ezután, tehát a hatvanas évek végétől kezdett kiderülni, hogy ő nemcsak másokat tud megszólaltatni, hanem önmagát is.

Őszintén szólva nem annyira vele foglalkoztam az elmúlt években, hanem Kormos Istvánnal, az ő egyik férjével, és ennek kapcsán kellett Rab Zsuzsával is behatóan foglalkozni, és én úgy láttam, úgy látom most is, hogy ennek a házasságnak a válsága hozta benne elő ismét a poétát, és hozta elő érdekes módon Kormos Istvánban is. Úgyhogy néha a családi tragédiák, mint két ember kapcsolatának a szétzilálódása, a művészetnek nagyon jót tud tenni.

Albert Zs.: Mindenki tudja, hogy az tud jól fordítani, aki jó költő. Hogy mint költő háttérbe szorult, azt gondolom, tőle is függött, ugyanis olyan szenvedéllyel érdekelte akár Jeszenyin, akár a rokon népek költészete, hogy nem bírt elszakadni tőle. Amellett azt hiszem, hogy mint költő, és az apja lánya, mozgékony volt, utazni nagyon szeretett. A Kaukázusban vagy rokon népeknél nagyon szívesen látták, és szerette az embereket. Ha Ahmatovát fordított, vele is meg akart ismerkedni, mert akkor érezte igazán a verseit. Mondták róla, a házasságai azért romlottak el, mert nagyon sokat dolgozott. A munkaszeretet és a megismerés vágya erősebb volt benne, mint a saját ügye. Ahhoz, hogy valaki mint költő érvényesüljön, nagyon önzőnek kell lenni, bocsánatot kérek, én azt tapasztalom.

Vasy G.: Ez nyilván így van, de gondoljunk bele, hogy mikor kezdett ő fordítani, ugye az ötvenes évek elején. Tehát amikor érvényesülni lehetett azzal, hogy valaki tud oroszul, mert ötven táján Magyarországon még alig néhányan tudtak oroszul. Ő azért már tudogatott. Nagyon szerényen azt írta, hogy jóval később, még az ötvenes évek végén se tudott igazán jól oroszul.

Albert Zs.: Ötvenhétben jelent meg a Jeszenyin-fordításkötet.

Vasy G.: Tehát a versek már kezdtek fogyni, mert ha ő meg akart élni Budapesten, Magyarországon, akkor neki muszáj volt a végletekig kihasználni azt, hogy tud oroszul, tud költőül, tud prózául is, mert prózát is elég sokat fordított, és ehhez rengeteget kellett dolgoznia. Hadd mondjak egy párhuzamot: Németh Lászlónak ugyanezekben az években már mint híres írónak nem maradt ideje saját műveire. Gályapadként említette a műfordítást. Híres a példázata, hogy a gályapadból is laboratóriumot próbál csinálni. Azt hiszem, Zsuzsa is így működött. Kicsit azért gályapad is volt, reggeltől estig dolgozni, de ugyanakkor ez nagy öröm is volt, és nagyon fontos költői tanulóévek ezek.

Egy anekdotát még hadd mondjak, amit ő maga írt meg a Kormos Pistával való házasságának az idejéből! Kormos azt terjesztette róla – Zsuzsa kicsit önironikusan ír erről, és ugyanakkor érzékelteti azt is, hogy nem egészen így történt –, hogy egy több száz oldalas regénynek a fordítását befejezte két órákor, nagyot sóhajtott, megebédeltek, és azt mondta a férjének: „Na akkor én most kirúgok a hámból, és elmegyek a barátnőmhöz.” És azt kérdezte tőle Pista: mikor jössz haza? – „Hát, lehet, hogy este hét óra is lesz addigra”. Ezt állítólag Pista mindenfelé terjesztette, hogy ilyen munkamániás az ő felesége.

Bereczkiné Mai Kiisk: A Pista viszont ellenkezőleg, mikor valamit befejezett, akkor utána elment valahova, és nem lehetett előre tudni, maga se tudta, hogy mikor kerül haza.

Bereczki G.: Zsuzsa mesélte, hogy Pistának el kellett volna kezdenie valamit, de minden ürügyet elővett, minden cipőjét kifényesítette, csak hogy ne kelljen hozzákezdenie.

Vasy G.: Még előadást is tartott róla, hogy a cipőket muszáj rendszeresen karbantartani, mert akkor lesznek hosszú életűek. Ideológiát is gyártott hozzá, sőt, mondta, hogy „ezt is meg kell valakinek egyszer csinálni.” Tehát mártír, föláldozta a művészetet a cipőpucolás oltárán.

Bereczki G.: Talán még annyit hozzá kell tenni, hogy ők ugyan elváltak, nem is a családi élettel lett volna komoly probléma, Pista 56-ban Franciaországba ment, elszakadtak egymástól,

Vasy G.: 1963-ban ment el, a házasság 56-ban történt.

Bereczki G.: De utána mindig nagyon jó viszonyban voltak, Kormos István, ahol csak lehetett, elhelyezett Rab Zsuzsa-fordításokat, felhívta, beszéltek, és mikor meghalt, Zsuzsa nagyon szép verset írt róla. Magázták egymást.

Nagy G.: Üzenet K. I. után

*Magától azt is megtanultam
hogyan kell összeesni szépen...*

és a verset így fejezi be: *Majd egyszer mondja el, ki voltam.*

Nemcsak egy vers, több vers is van, a válasz után. Szinte válasz Kormos *Orpheus panasza* című versére. Ez nagyon intenzív kapcsolat volt, már a levelezésben is. Majd talán Géza szól erről, mert azokat a leveleket, amelyeket Zsuzsa kapott Pistától, halála után egy végrendeletszerű levélvallomásban megkaptam. Ezeket a leveleket Géza használja is, közzé tett most a Kormos évfordulón többit belőlük. Az ő kapcsolatuk tehát, ahogy Gábor mondja, annak ellenére, hogy elváltak, nem szakadt meg, hanem nagyon intenzív és baráti volt. Zsuzsa Kormos halála után nagyon szép verseket írt hozzá.

Ha még vissza szabad térni arra, hogy az édesapja görög–latin szakos tanár volt. Zsuzsa latinul is kiválóan tudott. A formák szeretete, a megtartó formák igen fontosak voltak számára. Egyrészt, akikhez nyúl a költészetben – az orosz népköltészet, az orosz költészet, aztán később azok, akiket fordított: Ahmatovát, Cvetajevát, vagy Ahmadulinát, –, azok mind formában gondolkozó jeles költők. Nem beszélve Jeszenyinről! Rab Zsuzsa hangján ismertük meg igazából Jeszenyint, bár mások is nagyszerűen fordították. Tehát az ötvenes években elkezdte már a népmeséket fordítani. Kormossal fordították 1962-ben az *Ékes fehér hattyút*. Kormos Párizsban volt 1963–65 között, akkor jelent meg a *Sárkányölő*, arról a kötetről Kormos a párizsi Magyar Műhelyben ír kritikát, tehát annyira fontosnak tartja, hogy Zsuzsáról és erről a költészeetről beszéljen.

Azt írja valamelyik kötete elején, hogy „Jártam a Földön keresztül-kasul, mások hangján szóltam, száz alakban.” Ő valóban föl vállalta, tehát a jó költészet bűvöletében élt, és nemcsak nagy invencióval alkotott, hanem félelmetes szorgalmú műfordító is volt, aki tényleg rengeteget dolgozott. Gondoljuk el, valahol olvastam, hogy 180 prózai mű, és több mint 30 kötet verses antológia van mögötte. Ezek könyvespolcokat töltenek meg, s nemcsak oroszból fordított, hanem más nyelvekből is, legtöbbször orosz közvetítéssel.

Albert Zs.: Egyébként, arról amit fordított aztán esszéket meg tanulmányokat is írt, megírja például, hogyan kereste a magyar költészetben a bylinák hangját: Tinódi nem az, a reformáció nem az, s akkor ráhagyta magát arra a lélegzetvételre, amit oroszul megtalált. Aztán mikor újra elolvasta a fordításokat, észrevette, hogy névelőket sehol nem írt. Ahogy Balassinál, itt sincsenek névelők. Szóval tudós munkáról és költészeetről egyaránt szó volt.

Vasy G.: Ha szabad, akkor két rövid verset felolvasnék. Gazsi az előbb emlegette a Kormos-kapcsolatnak a válási szakaszát 63-ban, s a két vers közül, amire utalt, az egyik az *Orpheus panasza*, Kormos István búcsúverse, amit persze a megírás után, inkább azt mondanám, a vers biztos befejezése után jóval később, Párizsból küldött el Rab Zsuzsának. A másik verset viszont Rab Zsuzsa küldte el Kormos Pistának. Szóval látszik, hogy nagyon intenzíven és tulajdonképpen nagyon tragikusan érintette mindkettőjüket az, hogy az ő kapcsolatuk nem tudott végérvényes maradni, hogy nem az ásó-kapa választotta el őket, hanem egy válóperes tárgyalás, amire egyébként Kormos István két párizsi tartózkodása között került sor 1964 tavaszán. Utána békésen leültek egy étterembe és megebédeltek. Tényleg nagyon barátságos volt ez a válás.

Tehát Kormos István *Orpheus panasza* című verse így hangzik:

*Amikor muzsikába kezdtem röptében a holló megállt
csengős nyakát bolondul rázva térdre esett a kiscsikó
a vizek hozzám kezesedtek nap hold örvendő hozzám futtak
ikrás gyöngyöt sírt gyönyörében az elhagyatott fügefa
valahol dühös istenek hallgattak keresztbefont karral
lábuknál Euridike lökdösték röhögve utánam
fülem sírással volt teli szívem vasszeggel volt teli
szemem sós könnyel volt teli öklöm rángását letagadtam
nem fordultam meg! nem igaz! szétrúgott muzsikámra mondom!*

És erre mintegy választ, de ezt a verset nem ismerve és ezért különösen érdekes, hogy tulajdonképpen sok szempontból hasonló verset ír, még formájában, stílusában is Rab Zsuzsa, ez a: *Távolodó arc*

*Szilánkra zúzott búcsúkiáltás sebzí a torkom
készül a kedves arc már szememben fényképpé hűlni
tenyerem őrzi, az sem sokáig kemény oválját
tenyerem völgye emlékezik még az sem sokáig
most már ez így lesz, távolodó arc ostyafehére
most már ez így lesz, törekeny ostya, az is elolvad
az is elolvad s marad a szívem kőzuhogása
és éjek jönnek, fémesen zengő ebzokogással
leejtett tollam vad dörrenése üres szobában
aztán kifordul majd tenyeremből, mint kő, az emlék
távolodó arc ostyafehére, az is elolvadt
most már ez így lesz, most már ez így lesz, most már ez így lesz.*

Nem hiszem, hogy minőségi különbséget lehetne, vagy kellene tenni a két vers között, erre is gondoltam az előbb, amikor azt mondtam, hogy tulajdonképpen ez a magánéleti tragédia hívta elő visszavonhatatlanul és halálig tartóan Rab Zsuzsából a költőt ismét.

Agh I.: Nagyon kevés költői, lírai témát hagytak meg azok a költők, akiket fordított. Csak a legszemélyesebb magánéleti baj, vágyakozás, a legközvetlenebb szerelmi érzés által kényszerült igazán verset írni. Ezek a költemények sokkal összefogottabbak, mint amiknek nincs ilyen célja. Erős ága költészetének még a hazavágyás, Pápa. Valahogy sosem érezte jól magát a „Vastagodnak a falak, vékonyodnak az évek”-féle világban. Ettől a feszültségtől nagyon szép az ő hazavágyó, nosztalgikus költészetének fejlődése. Sokszor egyszerű élménylira, de vannak versek, például *Az a város*, a *Lót felesége*, amelyek teljesen elvonatkoztatottak már, szinte tárgyaltalanok – mint ahogy a kövér pékből már csak a kenyér illata maradt –, szóval teljes túlvilági állapotba viszi el a verset. És ha Zsuzsa szabad költő lehetett volna, nem a más költészetek rabszolgája, akkor egy nagyszerű, talán a huszadik század nagy költőjéről is beszélhetnénk, mert mindene megvolt hozzá. És a lecsapolt érzelmek, a fordításokba csapolt érzelmek miatt sem tudta magát úgy megvalósítani, ahogy szeretne volna.

Albert Zs.: Verseiben kezdettől fogva jelen van a kiszakadás vágya. Pápát, az édesapját nagyon szerette, de gyerekkorától kezdve rettegett attól, hogy azt az életformát folytassa, amit maga körül látott, mert költő akart lenni, szabad ember. Le is írja, hogy gyerekkorában azt mondta: valami Alajoshoz fogtok engem férjhez adni. A vidéki középosztály életformájából ő ki akart törni. A cigarettázás is azt jelentette. Egyébként valóban a legszébbek a kései szerelmes versei.

Bereczkiné M. K.: Én Zsuzsával 1966 októberében ismerkedtem meg, akkor voltak az Európai Költészeti Napok, Imrével voltak ott, Csanádi Imrével, ő volt Kormos után a férje, kettőkor találkoztunk, és első pillanattól kezdve úgy éreztem, később ő is mondta, hogy valami olyan kölcsönös szimpátia alakult ki köztünk. Benne volt valami ragyogás, ez ősszel volt, mikor találkoztunk, de ő fehér kosztümben volt, nyári, leburnult, nagyon szép arcszíne volt, és az a búzakék szeme, és hatvanhatban volt benne valami olyan ragyogás, amit később úgy megértettem, akkor még nem tudtam mit jelent Pannónia, de Zsuzsától nagyon sokat hallottam róla. Ennek a tájnak a belső ragyogása volt benne, olyan aranyszínű valami, és a táj és a nevelés, a természet. Mi nagyon sokat találkoztunk, állandó téma volt a gyerekkor, és akármiről is beszélünk, majdnem mindig tettünk egy kört arrafelé is; Pápáról nagyon sokat hallottam, édesapjáról is, és azt hiszem, hogy a nevelés, a munkaszeretet, a kitartás, a belső fegyelem onnan ered.

Domokos Péter: Öt évet töltöttem az akkori Szovjetunióban, a Leningrádi Egyetem finn-ugor tanszékén, és ott kezdtem gyűjteni a nyelvrokon népek irodalmából nekem tetsző szövegeket. Arról álmodoztam, hogy ezeket valamikor ki fogom adni, ha hazatérek. 1970-ben jöttem haza, és nagy örömmre elég hamar megkeresett egy kiváló irodalmár és szerkesztő, jól ismerik a nevét az országban, Ilia Mihály. A szegedi *Tiszatáj* számára kért tőlem egy összeállítást a rokon népek irodalmából. 1971-ben kezdtem meg ezt a munkát, de az a nagy gondom volt, hogy azokat a nyersfordításokat, amelyeket elkészítettem különféle rokon népektől, művészi formába kellene önteni. Nekem nem volt különösebben sok ismerősöm a magyar költői világban, de Ilia Mihály és más barátok is azt mondták, hogy amilyen neveket ismerek, hívjam fel telefonon őket, vagy írjak egy levelet, és biztos szívesen segítenek és fordítanak.

Rab Zsuzsa nevét természetesen korábbról is ismertem. A keleti világ iránt különösebb érzéke volt, mert amit ő fordított, nemcsak oroszoktól, más, ott élő nemzetiségiektől, azok is mind kiváló fordítások voltak. Megkerestem telefonon, és azt mondta, hogy menjek el hozzá, a lakására a versekkel, és beszéljük meg, hogy mit kérek. Hamarosan személyesen is megismerkedtünk. Zsuzsa végtelenül kedves, de nagyon határozott, talpraesett jelenség volt. Kérdezte, hogy mi a teendő, és kérte az anyagot. Megígérte, hogy egy-két nap után felhív, s akkor megmondja, mennyit tud vállalni, és hogy egyáltalán vállal-e. Két nap után fel is hívott, hogy tetszik az anyag, tetszik a feladat, és elkészíti a fordításokat, amelyek között voltak népdalok, és volt műköltészeti szöveg is. Hiszen pont ez volt az én célom, hogy ezeket a kis rokon népeket ne csak úgy ismerjük, hogy folklórjuk van, magasabb művészetük nincs, hanem, hogy van műköltészetük is. De hogy ezt be lehessen mutatni, ahhoz jó fordítások kellettek. A koraiakból igen sokat Rab Zsuzsa fordított le az ismeretségünk kezdetén, úgyhogy amikor megjelent a *Tiszatáj*nak ez az említett finn-ugor száma, 1972 februárjában, az szenzációnak számított.

Albert Zs.: A nyersfordítást maga készítette.

Domokos P.: Nem. Megkértem különféle specialista barátaimat, hogy amihez én nem tudok közvetlenül hozzáférni, abból ők készítsék a nyersfordításokat. És a nyersfordítások mellé minden költő (és itt mutatkozik meg, hogy a magyar műköltészet miért olyan értékes és rangos) kérte az eredeti szöveget is. Rab Zsuzsa is például a votják vagy udmurt – mind a két elnevezést használhatjuk – szövegekből a Munkácsi gyűjtését, ahogy Munkácsi azt lejegyezte, votjákul. Ezeket megnézte és próbálta olvasgatni, hogy hangzik az a szöveg, miután ő oroszul kitűnően tudott, a cirill betűs votják és udmurt szövegeket is el tudtam vinni hozzá, azokat is nagyon figyelmesen tanulmányozta. Úgyhogy a lehető legpontosabbak a fordításai, ami a formát illeti, s ugyanakkor pedig Isten áldotta költői tehetség is volt, aki meg tudta találni azokat a kifejezéseket, szavakat, amelyekkel emelt a költeményeken.

Albert Zs.: Óriási szókinccsel dolgozott.

Domokos P.: Sokat emlegette az édesapját. Zsuzsa majdnem fiúnak számított az édesapja számára. Nem véletlenül, kemény ifjú asszony volt, majdnem férfias, tudott ő úgy vitatkozni, úgy beszélni is adott helyzetben, hogy ott aztán vigyázzba kapta magát előtte a férfiember, és ugyanakkor tudott végtelenül kedves lenni. Én erre a kedves, aranyos lényre emlékszem, akivel sokszor beszélünk a pápai időkről, s aztán arról, hogy tanult meg oroszul. Nem lepődött meg nagyon akkor sem, amikor az első orosz katonától a kegyetlen káromkodásokat meghallotta, meg is értette, le is tudta fordítani, és adott esetben meg is válaszolt nekik.

Nagyon érdekelte őt a konyha, akárcsak engem, úgyhogy recepteket is gyakran cseréltünk, és a költészet emelt pillanatai között ezek a receptcserek nagyon üdítőek voltak, hasonlóképpen a történetek az édesapjáról, ifjúkoráról, tanulásának az éveiről.

1991-ben még el tudott utazni egy magyar küldöttség Finnországba, a második finnugor író találkozóra, ebbe a magyar delegációba bekerült Rab Zsuzsa is. De érdemes a többieket is megemlíteni, mert velünk jött akkor Bede Anna, Kányádi Sándor és Buda Ferenc. Rendkívül jó társaság alakult ki, és Finnországban végig együtt voltunk. Itt ez a barátság tovább erősödött, és azt hiszem, hogy Zsuzsának az egyik utolsó igazán egészségben töltött éve volt, aztán hamarosan jelentkezett sajnálatos betegsége, ami a mozgásban korlátozta. De még akkor is dolgozott, akkor is örült, ha munkát kapott. A legnagyobb teljesítménye, legalábbis a „finnugristák” számára, a *Kalevipoeg*, az észtek nemzeti eposzának a lefordítása.

Bereczki G.: Én legalább harmincezer sort fordítottam le neki, tehát nyersfordításokat készítettem. Nagy közös munkánk a *Kalevipoeg* volt, az észtek eposz. Ez kb. húszezer sor. Később Zsuzsa mutatta a füzetét, amelyet a *Kalevipoeg* összeállítójának, Kreuzwaldnak a múzeuma őriz. Dél-Észtországban, Vóruban, a múzeumnak ajándékozta. Szinte nincs áthúzás se benne, nem kellett javítgatni. Vannak, akik nehezen fordítanak, csiszolgtatják, Zsuzsából minden nehézség nélkül folyt a vers. Sokat emlegette, hogy két kedves munkája volt életében, a Jeszenyin-fordítás és a *Kalevipoeg*.

Bereczkiné M. K.: És nagyon nagy élvezettel csinálta, két évig dolgozott rajta. Nagy volumenű munka volt, és szinte naponta felhívott. Különösen élvezte a humoros részeket, a lírai részeket is, de különösen a humort. Olvasás közben sokszor rájött a nevetés.

Bereczki G.: Kölyök nevetése volt.

Bereczkiné M. K.: Igen, akkor még nagyon szoros kapcsolatban voltunk. 1985-ben jelent meg a *Kalevipoeg*.

Albert Zs.: Egyébként azt is írja, hogy ha nyersből fordított, lehetőleg meghallgatta a művet eredeti nyelven.

Bereczki G.: Igen, ő nézte az eredeti szöveget is. A legkedvesebbek számára a népköltészetnek a legősibb műfajai voltak, a pogány imádságok, menyasszonysíratók stb., ezeket szerette nagyon.

Albert Zs.: Bereczki Gábor egy egész lakodalmat átadott neki.

Bereczki G.: Ágh István is részt vett a fordításban, meg Bella István, mind nagy kedvvel fordították. Engem viccből elneveztek a legjobb magyar nyersfordítónak. És jellemző Zsuzsára, hogy nem volt benne semmi hiúság, legalábbis én nem vettem észre, hogyha egy sorom véletlenül olyan volt, hogy az megfelelt, akkor ő azt örömmel meghagyta.

Domokos P.: Olyan tökéletes nyersfordításokat készített Bereczki Gábor, hogy Rab Zsuzsa szerint csak egy-egy szótagot kellett itt-ott meglöknöni, és az egész eposz egyébként készen lett volna. Tehát nagyon kevés dolga volt vele, ez lehet az álma minden műfordítónak. Aki finnugor irodalmakkal foglalkozik, és Bereczki-nyersfordítással találkozik, az

hálát adhat az istennek. Hálát, hogy létezik ilyen nagyszerű nyelvész, aki messze átlagon felül ért az irodalomhoz is.

Albert Zs.: Amikor idejöttek Magyarországra azok, akiknek a műveit fordította, kala-uzolta őket a városban, behozta a rádióba, itt volt Puskás kollégám, aki nagyon sokat dolgozott velem, én is megismertem ezek közül néhányat. De ő is szerette látni a tájat, ahol költő barátai éltek. Van egy *Száz grúz vers* című kötete. Ahogy Grúziáról ír, mutatja, hogy ez az életforma egész világot befogadó emberi lehetőséget jelentett neki.

Bereczkiné M. K.: Én csak annyit tudok, hogy az a grúz temperamentum nagyon közel állt hozzá, nem csoda, hogy valami rokonságot érzett.

Ágh I.: Nem esett kétségbe a vendéglátásuktól.

Vasy G.: De volt, amitől kétségbeesett. Nem a vendéglátástól. Említettem már, hogy együtt voltunk Sztrugában egy hétig. Illetve Macedóniában, és ott elvittek bennünket egy kirándulásra; a hegyek között van egy Krusevo nevű kis városka, ahol 1903-ban török-ellenes felkelés volt. Egy magyar embert meglep ez, hogy néhány évtizeddel ezelőtt a 20. században, de hát ott tizenkettőig török uralom volt, és egy hatalmas hegytetőn egy óriási, de tényleg óriási emlékművet építettek, akkor félkész volt. Amikor éppen fölvittek bennünket erre a kirándulóhelyre, kitört egy hatalmas vihar, óriási villámlások, égsza- kadás, és a Zsuzsa úgy félt, de úgy félt, hogy majdnem megsemmisült, én nem tudom, miért, mert nyár volt, de nyilván, hogy hideg volt, ballonkabátban mentem, és bebújt a ballonkabátom alá, azt kérte, hogy vigyázzak rá, vigyázzak rá, egyébként meg is írta egy szép kis esszében ezt a történetet, az a címe, hogy: *Versék villámfénynél*, és ebben bevallja, hogy hát ő a halálára gondolt, és arra gondolt, hogy vajon ki fog róla nekrológot írni.

Albert Zs.: Számos versében arról ír, hogy feláldozta a saját költészetét a vonzó fordítási feladatok miatt.

Domokos P.: A munka során nemcsak költőnőkkel, hanem költőkkel is volt találkozá- som. Meglepő véleményeket hallottam olykor, a költő az nő vagy férfi, mivel, kivel. És miután meglehetősen mondható a férfidominancia és uralom az élet sok területén és az irodalomban, nem csodálkoztam egyik nagy költőnk nyilatkozatán. Azt mondta, akár Zsuzsáról, de más költőnőkről: „Az csak nő költő, aki nem olyan erőteljes, nem olyan kifejező, és nem egészen azt adja vissza egy versből, mintha férfi lenne.” Én ezzel nem nagyon tudok egyetérteni, mert pont azt láttam Zsuzsában, hogy van férfias vonása is. Éppen ezért erőteljes tud lenni, és bele tudja érezni magát, ha úgy tetszik, a férfiak vilá- gába. De talán idetartozik az is, hogy vannak nagyon nagy költőnők, és épp az orosz iro- dalomban. Például Anna Ahmatova. Nem hiszem, hogy Rab Zsuzsánál szebben fordította volna le őt akár a legnagyobb magyar férfi költő is. Ehhez viszont nőnek kellett lenni, aki átélte azokat az iszonyatos időket.

Nagy G.: Én 1967-ben érettségiztem, és nagyon különös a történet, valaki jó ember megvette nekem Ahmatova könyvét, akkor jelent meg az *Idők futása*, Zsuzsa fordítá- sában. Ahmadulina is kedves költője volt, 1966-ban halt meg. Ahmatova kötete 67-ben jelent meg Elbert János utószavával. Ahmatova nem akármilyen életét végigmondja ez az utószó. Zsuzsával később sokszor beszéltünk erről a költészetéről. Ha orosz–szovjet köl- tészetéről, vagy egyáltalán az akkori Szovjetunió területén élő nemzetiségek költészetéről akartam tudni valamit, Zsuzsától tudtam meg. Nemcsak azokból a gyönyörű vékony kis kötetekből, mint például a *Hőzáró* meg a *Férjhez mennék az angyalok*, amelyekben min- dig teljes panorámát rajzolt, bemutatva az akkor éppen legnépszerűbb orosz költőket, hanem mindig hozta a nemzetiségi költőket, akiktől időnként önálló kötetet is fordított. Tőle hallottam először a Genadij Ajgiról, a csuvas költőről, vagy a Gevorg Emin örmény költőről, akivel aztán találkoztam is, éppen Zsuzsa társaságában Magyarországon. Vagy Sesztalovval, a gugul költővel is Zsuzsa révén ismerkedtem meg. Olyan nagy szeretettel

tudott beszélni róluk: „Ügyeljenek azokra a költőkre, tehát a grúzokra, az észtekre, a lettekre, és aztán még a kisebb népekre.” Bevallom, engem Jevtusenko vagy Voznyeszenszkij nem annyira érdekelt. És még egy nemzetiségi író t hadd mondjak, akkor személyesen is találkoztunk, behozta az Irószövetségbe Ajtmatovot. Nekem a legkedvesebb Zsuzsának ez a könyve, 1982-ben megjelent, 83-ban már lefordította, címe: *Egy évszázadnál hosszabb ez a nap*.

Albert Zs.: Igen, csodálatos könyv.

Nagy G.: Rengeteget szoktam idézni, és Zsuzsával talán legtöbb beszélgetésünk azokról az oldalakról szólt, amelyekre bizonyára mindannyian emlékezünk, hogyan válik egy ember mankurttá. Annak a folyamatnak a leírása. Nem akarom most fölidézni,

Albert Zs.: Ez nagy szimbólum.

Nagy G.: Ez óriási könyv, és Ajtmatov igazában a könyvben, azt gondolom, hogy mindent el tudott mondani erről a 20. század végi roppant birodalomról. És arról, hogy mi lesz a sorsa azoknak a kis népeknek. A mankurttá válás Zsuzsával örök témánk volt, amikor majd nem tudod elmondani, hogy ki az apád és ki az anyád, és honnan származol. Akár fizikailag, akár lélekben hogy roppantják meg az embert. Akkor szokta mondani, hogy – látod, én ezért fordítom a kis népek íróit, költőit.

Albert Zs.: Egyébként van egy népköltési gyűjtemény, amit Bereczki Gábor vezetett be, *Bereczki G.: Sziklaszálon szép galamb*, ez a címe.

Albert Zs.: Nem nemzetiségek, hanem témák szerint rendezte a verseket. Így, egymás mellett, például a szerelmes versek stíluskülönbségei sokkal feltűnőbbek. Valahol írta, hogy azt gondolják, népköltészetet nagyon könnyű fordítani, az ember megtalálja azt a hangot, és kész. Ő nem így akarta csinálni.

Vasy G.: Amit Nagy Gazsi mondott, ahhoz van egy megjegyzésem, nem mintha mentegetni akarnám Jevtusenkoékat, de hát ugye én idősebb vagyok nála, tehát előbb kezdtem el kortárs lírát is olvasni. Az ötvenes évek közepén-végén, hatvanas évek elején, sajnos, a kortárs orosz és szovjet költészetből iszonyatosan selejtes dolgokat lehetett olvasni, és ehhez képest, amikor jött a szovjet új hullám, Jevtusenko, Vinokurov, Voznyeszenszkij, s a többiek, amit nagymértékben Zsuzsa fordított, akkor az azt jelentette számomra, de azt hiszem, nemcsak az én számomra, hogy oroszul is lehet jó verset írni 1960 táján. És ugye hát mennyire szabad hang volt az, mennyire más hang volt, és nem Pervomajszkij, meg nem tudom én kicsodák, akiknek ma szerencsére vagy sajnos, a nevét is elfelejtettem.

Nagy G.: Kétségtelen így van, én nem úgy mondtam, csak kevesebben voltak már, ezekben a kötetekben, a *Hózáporban* meg a *Férjhez mennek az angyalokban*, meg ez a *Ma mondd*-ban, volt egy ilyen kötet is, már ott vannak nagyon hangsúlyosan a nemzetiségek is, ő figyelt arra, hogy még az orosz nyelv mellett hány féle nyelven írnak, és mindet nagyon szépen fordította.

Vasy G.: Ez azért is nagyon fontos volt, mert hát, mint tudjuk, a Szovjetunióban azért volt egy törekvés, a „szovjet szellemiségre”, és nem a grúz, meg az örmény, meg más, hanem a nagy szovjet szellemiségre.

Albert Zs.: Mindenütt megtartották ennek ellenére.

Vasy G.: Hát a grúzok például nagyon erősen megtartották.

Agh I.: Az *Egy évszázadnál hosszabb ez a nap* erről szól. A hagyományok megtartásáról, amikor ott a rakétakilövő hely, ahová temetni akarnak.

Albert Zs.: Fantasztikus, ugyanolyan padmalyos sírt ásnak, mint amilyen nálunk a Felső-Tisza táján szokás: a sírgödör oldalába beásnak egy másikat, és oda teszik az elhunytat. – Amikor odajön a szovjet katonatiszt, ezek állnak a drótkerítésnél, amely a rakétakilövő állomást körülveszi, a katonát anyanyelvükön szólítják meg, mert a neve és

a megjelenése révén úgy ítélik, hogy hozzájuk tartozik, és az csak oroszul hajlandó megszólalni. Ez fantasztikus, ahogy ezt Ajtmatov megírta, és ahogy Zsuzsa lefordította.

Agh I.: Meg a másik, Ajtmatovtól a *Vesztőhely*. A kenderszállítók, a vadkender-maffiózók szörnysége. És aztán jött a rendszerváltozás, és nagy probléma adódott, mintha ő egy rendszert szolgált volna ki. Az előzőt.

Albert Zs.: Hát az biztos, hogy aki oroszról fordított, háttérbe került.

Vasy G.: De hát az olyan butaság, mint ahogy a háború után volt, hogy német, tehát nem kell. A német kultúra óriási, az orosz kultúra ugyanúgy óriási. Nemcsak Tolsztoj volt nagy író; a 20. században is, ha mondjuk arra gondolunk, hogy kik a 20. század legnagyobb írói, akkor például Bulgakovot semmiképpen se lehet kihagyni.

Agh I.: Emlékszem Zsuzsa akkori szomorúságára. 1989 végén jelent meg Anatolij Prisztovkin: *A félelem völgye* című regénye az ő fordításában. A sztálinizmus nemzetiségi nyomorúságát ábrázolta, az orosz menhelyi árvák csecsenföldi nyaraltatása nyomán. Akkor nálunk a könyv senkit sem érdekelt. Talán ez volt az utolsó fordítása.

Bereczkiné M. K.: Emlékszem rá nagyon jól, a kilencvenes évek elején megváltozott a hangulata, cikkeket még írt, ilyen publikálási lehetőségei voltak, könyvet már nem nagyon fordított. Az egyik utolsó, amit tőle kaptam, Tatjana Tolszta műve volt, 1993-ban. De utána elkezdődött a betegsége, amely váratlanul tört rá, egy nagyon szép napon, 1992. május 1-jén, a kertben dolgoztak, és akkor jelentkezett először. Bízott benne, hogy idővel helyrejön a jobb keze. Látni az írásán is, hogy nem egészen a régi írás. Hosszabb fordítás már nem nagyon jöhetett szóba. De nem is fordultak hozzá.

Bereczki G.: Nagyon sértődött volt. Nem mondta ő ezt ki, de valahogy úgy érezte, hogy félreállították.

Albert Zs.: Én is így éreztem, azért mentem hozzá 1994-ben. Az úgy volt mindig, hogy amikor ez vagy az a csoport el volt nyomva, a rádióban volt lehetőség arra, hogy foglalkoztassuk. Évtizedek alatt folyamatosan találkoztam vele, de Puskás Károly volt a szerkesztője. Ő sajnos meghalt, én még maradtam, és jól dolgoztunk együtt, mikor sikerült bemutatnom egy sorozatban a munkáit. Egyébként Kormos után volt még egy másik házassága, Csanádi Imrével. Azt hiszem, az nagyon rossz házasság volt, bár két költő volt itt is együtt, de Imre nem volt könnyű ember.

Bereczkiné M. K.: Nagyon szép verset írt róla.

Albert Zs.: Kölcsönösen hatottak egymásra Kormossal is, Csanádival is. Például Csanádi *Észtek* című verse nem tudom, megszületett volna-e Rab Zsuzsa nélkül?

Bereczki G.: Együtt voltak Észtországban.

Vasy G.: Van egy nagyon érdekes dolog, ami azt hiszem Zsuzsára is, meg Kormos Istvánra is nagyon nemes fényt vet. Ugye, Kormos, mint említettük, kint volt Párizsban, már a válás után, és akkor értesült arról – hogy miután volt egy átmeneti, kudarcos kapcsolat is Rab Zsuzsa és egy másik irodalmár között: hogy Zsuzsa összekerült Csanádi Imrével. Azokban a leveleiben, amelyeket Rab Zsuzsa szerencsére megőrzött, sajnos azok nincsenek meg, amelyeket Rab Zsuzsa írt Kormoshoz, lehet, hogy egyszer majd valahonnan előkerülnek, de nincsenek meg. Szóval Kormos Párizsból több levélben is nagyon-nagyon lelkesedik azért, hogy Zsuzsa végre megtalálhatta az igazit. Több levélben sokszor írt arról, hogy Csanádi milyen kiváló költő, ami azért érdekes, mert ebben az időben, hát 64–65-ben járunk, Csanádi éppen visszatért ugyancsak a magyar költészetbe.

Bereczki G.: Kormos tudta, milyen költő Csanádi.

Vasy G.: Tudta, de nem nagyon szokás, hogy az elvált feleségem új férjjelöltjéről lelkesedzek. Semmilyen formában. Ő viszont költőként is, meg emberként is lelkesen ír róla a levelekben, és gratulál Zsuzsának, jaj de jó, jaj de nagyszerű. Ehhez viszont a teljesség kedvéért azért hozzá kell tenni azt is, hogy elváltak ugyan, de az egzisztenciális lakáskér-

dést nem rendezte Zsuzsa és Kormos a váláskor, és amikor 1965 őszén visszajött Kormos István véglegesen Párizsból, akkor tulajdonképpen a fél lakás őt illette volna. Itt volt – utal rá Rab Zsuzsa finoman egy írásában –, itt volt, ami közöttük egy komor konfliktust okozott, mert Csanádi nagyon csúnyán minősítette Kormost, és gyakorlatilag kirúgták őt, és Kormos ahelyett, hogy polgári pert indított volna, lemondott a lakásról.

Albert Zs.: Kormos általában ezt tette. Ezért nem voltak lakásai.

Vasy G.: Túltette magát ezen, és ragyogó viszonyban volt utána is, haláláig Zsuzsával.

Bereczki G.: Emlékszem, egyszer beszélünk Kormossal Csanádiról, mert ő, ha antológiát állított össze, Csanádit mindenképpen bevette, a következőket mondta: „Akinnek tíz nagy verse van, az nagy költő, és Csanádinak van tíz nagy verse.”

Vasy G.: Így van, ezt az is bizonyíthatja, hogy amikor Párizsban volt, szerkesztett egy antológiát, ami soha nem jelent meg, a párizsi Magyar Műhely adta volna ki, ha lett volna rá pénzük. A *Hét évszázad magyar verseinek* akkor még nagyon vonalas kiadásai léteztek. Kormos rehabilitálni akarta a kortárs, vagy a 20. század közepi magyar költészetet, tehát hogy Weöres Sándor méltóképpen szerepeljen stb., stb. Körülbelül nyolc-tíz verset tervezett bevenni Csanádi Imrétől, és a Magyarországon még költőként teljesen ismeretlen Rab Zsuzsától is három-négy verset. Erről is folyamatosan szól a levelezés, hogy mely verseket szeretné, sőt, még arról is, hogy ne csak olyan verset küldjön, amelyik vele – mármint Kormos Istvánnal – foglalkozik, írja Rab Zsuzsának.

Nagy G.: Ha még szabad valamit mondani, bár részben említettétek – én is olvastam ezeket a leveleket, nagyon érdekesek, valóban műhelynaplónak is beillenek, ahogy Kormos ezt az antológián való töprengést Zsuzsával megosztja, s állandóan a válogatásról ír. Csanádit valóban a legjobb költők között tartja számon, és érdeklődik Zsuzsánál, hogy miképp van a dolog, és Imréről tényleg a megbecsülés hangján beszél. Még ehhez az antológiához: sorolja, hogy Imrétől melyik legjobb nyolc-tíz verset válogatta. Csak megjegyzés: a párizsi Magyar Műhelyes fiúk fanyalognak, Berdát nem tartják költőnek, Jékely gyönyörű verseire elég cifra dolgokat mondanak, de szerintük Nemes Nagy Ágnes is „túl van értékelve”, és Csanádi is. Kormos is nagyon harcosan válaszol, ez a levélben benne van! Mert ő cifrákat mond ezeknek a fiúknak, hogy talán olvassanak több Jékelyt, több Berdát, több Nemes Nagy Ágnest, több Csanádit. Sajnos, az antológia pénzhiány miatt meghiúsult. Biztos, hogy a tervek, amik előkerültek, mert nemcsak Zsuzsának küldte ezeket a tartalomjegyzékeket, hanem a levelezésben Lator Lászlónak, Domokos Mátyásnak, Fodor Andrásnak, egy nagyon szép antológiaképp rajzolódik ki abból. És eljön egyébként a fiatal költőig. Tehát a már náluk fiatalabb nemzedékeket is beveszi az antológiába. De a lényeg az: Kormos itt saját magáról nem beszélt, de tartotta magát valakinek. Zsuzsáról is tudta az értékét, és valóban, talán az is benne volt, hogy egy nagyon jeles költő felesége lesz Rab Zsuzsa. Lehet, hogy bántotta volna, vagy esetleg pár kormosos finom kis tréfát megengedett volna, ha Rab Zsuzsa máshoz megy akkor feleségül.

Albert Zs.: Kormos inkább alkalmas volt arra, azt hiszem, hogy Zsuzsa férje legyen, mert olyan garabonciás alkat volt. Csanádi Imre viszont afféle „úr a házban”. Ezt Zsuzsa nem bírta elviselni. Éppen beszélgettem Zsuzsával, mikor nála voltam, például arról, hogy Zsuzsa megszokta a nagy vendégségeket, a kruzsonok, itt-ott iszogattak is; Imre határozottan kijelentette, hogy azt nem! Nő, ilyen, nem! Rátette a poharára a kezét, mesélte nekem Zsuzsa. Nohát ezt nem lehetett elviselni annak, akit az apja cigarettázní engedett!

Vasy G.: Kormos, amíg Rab Zsuzsa férje volt, nem írt verset. Számára ez is a házasságból való menekülés egyik indoka volt, hogy ez túl tökéletes házasság, olyan polgári házasság, amiben az ember a kényelemben ellustul, és inkább cipőt pucol, mint hogy verset írjon.

Van Kormosnak egy olyan verse, amelyik még a házasság előttről való, 1955 végén jelent meg az *Új Hangban*, és azóta soha kötetbe be nem vette, át nem dolgozta, és a búcsúvers mellett egyértelműen ez az egy verse van még, amit Rab Zsuzsához írt, úgyhogy talán megérdemli Zsuzsa emléke, hogy elhangozzék, az a címe, hogy *Nehéz szívvel*. Egyetlen magyarázatot fűznék hozzá, hogy Zsuzsa protestáns volt, Kormos meg katolikus. És úgy tűnik a versből is, de erről később a válás után Rab Zsuzsa is megemlékezett, hogy volt közöttük egy ilyen ellentét, azért, mert Kormos a maga lezser életmódjával szemben úgy érezte, hogy az az átkozott genfi protestáns puritanizmus az, ami Rab Zsuzsát olyanná teszi, amilyen ő. A *Nehéz szívvel* pedig így hangzik:

*Sötét éjszakámból hozzád fordulok
sötét éjszakámban térdre roskadok.
Kínban forgolódom, vernek vas szegek
sistergő parázson hozzád hadd megyek.*

*Verik szívem által zsoltár szavaid
löknek el tetőled két jó karjaid.
Eleitől fogva téged hittelek
mért gyaláz a porba a te istened?*

*Én őt meg nem bántom, el nem kerülöm,
hiányod hiányát, azt keserülöm.
Csillag, aki voltam, nem ragyoghatok,
férfi, aki volnék, csak leroskadok.*

*Égből lezuhantam, föld be nem fogad,
Mutasd meg Zsuzsánna régi arcodat!*

Szép vers, nem?

Bereczkiné M. K.: Szép...

Albert Zs.: Szép...

Vasy G.: Egy adalék Kormos nagyon nagy lelkéhez Zsuzsa iránt, Gáspár már korábban említette, hogy a *Sárkányölőről* írt a Magyar Műhelyben, Csanádi gyűjteményes kötetéről is írt, csak az nem jelent meg, mert a műhelyesek nem tartották magukhoz méltónak, de megmaradt, mert elküldte a kefelevonatot Zsuzsának, és megmaradt. Azt hiszem, ez az első írás Csanádi Imréről, amelyik Csanádit méltóképpen beemeli az irodalomba, másfél flekken.

Albert Zs.: Egyébként itt az *Örtornyaink* című kötetében a végén gyönyörű nagy, szerelmes versek vannak, ezeket kihez írta? Csanádi Imrétől elvált, ezek a házasságok eléggé elrontották korábbi barátságait, említés történt itt Latorról, Domokos Mátyásról, aztán ott volt Fodor András, akik szerkesztői voltak, meg vele együtt dolgoztak, hát tőlük válásai során teljesen eltávolodott. Élete végén aztán néprajzos férje volt, akivel azt hiszem, azt a nyugalmat megtalálta, amire szüksége volt.

Bereczkiné M. K.: Boldog házasság volt.

Bereczki G.: Tizenöt évig éltek együtt.

Bereczkiné M. K.: Ott voltunk az esküvőjükön, 1979-ben volt, és tizennégy évig tartott.

Bereczki G.: Tibor előbb halt meg. Két évvel előbb.

Bereczkiné M. K.: Két évvel, úgyhogy ezek nagyon nehéz évek voltak, mikor Zsuzsa egyedül maradt.

Bereczki G.: Tibor színész volt, Recskén raboskodott, aztán történt valami a hangjával, úgyhogy a színészi pályát abbahagyta. Akkor kezdett néprajzzal foglalkozni. Nagyon művelt ember volt, és mint színész csodálatosan mondott verset, Sinka-verseket mondott nagyon szívesen és nagyon szépen.

Bereczkiné M. K.: Nagyon jól megértették egymást.

Albert Zs.: Igen, én is így láttam, ismertem, találkoztam vele, ez olyan nyugodt, harmonikus házasság volt. Mint egy mély sóhajtás.

Bereczki G.: Éppen ellenkezőleg, mint Kormossal. Rassy Tibor is katolikus volt, mint Kormos, de egyszer tudom, azt mondta, hogy megszerettem ezt a református vallást, és a végén református pap temette katolikus létére.

Bereczkiné M. K.: Ott voltunk a temetésén.

Ágh I.: Azt hiszem, hogy barátjának érezte a férjét, ezt a kapcsolatot így akarta kifejezni a Rassy Tiborral. Haveri viszony is volt: kirándulások meg borozók látogatása.

Bereczki G.: Tibor nagyszerűen értett a bor készítéséhez is, volt mindig révfülöpi rizlingje.

Nagy G.: Bejött a *Hitel*-be és mondta, hogy azonnal közöljétek le, mert nagyon régen nem közölték Márainak a *Magyar borok* című írását, 1935-ben jelent meg, valóban ez egy örökbecsű írása, és Tiborral erről elég gyakran váltottunk szót. Balatonon–Révfülöpön szőleje, nagyon jól érezték ott magukat, szőlőművesek voltak. Egyszer jöttem Keszthelyről, az északi oldalon Tapolca felől, és ott szállt fel a vonatra Zsuzsa, Pestig beszélgettünk. Olyan örömmel és boldogsággal mesélt arról, hogyan alakul a birtok, ott a közelükben volt Bertha Bulcsúnak szőleje, össze is jártak velük, Tatay Sándor is ott volt Badacsonyan, – és egész Pestig a szőlősgazda-szőlősgazdáné történeteit mondta: „mindent a Tiborra hagyok, mert ő nagyon ért hozzá.”

Bereczkiné M. K.: Az úgy is volt.

Albert Zs.: Azért az utolsó két évben, már betegen, mégiscsak egyedül maradt. Korai verseiben, de később is megírta persze, hogy ha sok ember volt is körülötte, de, mint a költők általában, lényegében mindig egyedül volt. Maga a költészet, meg a műfordítás is szeretetvágyból születik. Le is írta ezt valahol.

Vasy G.: Ez így van, de én úgy gondolom, hogy jó értelemben használom ezt a többször emlegetett szavunkat, hogy munkamániás volt, illetve itt Zsuzsát idézzük, ugye ő maga magát munkamániásnak nevezte, mert a munkamániás emberek tulajdonképpen egész életükben fokozottan egyedül vannak. Mert a munkájuk foglalja le őket. És miután azok a régi szép nagycsaládi együttélési hagyományok megszűntek, ez most egyre inkább így van, és így lesz, hogy a túlélő házastárs az egészen magára marad. Két öreg is magára marad, mert nem is tudja egymást gondozni.

Ágh I.: Mit csináljon a könyveivel? Rá kellett beszélni, hogy adja a pápai kollégiumnak. Ott volt egy székelő ápolóasszony, aztán én nem tudom már..

Bereczkiné M. K.: Anikó.

Nagy G.: Én ettől az Anikó nevezetű hölgytől kaptam meg egy kis csomagban a Kormostól rámaradt leveleket, ráírta, hogy: „halálom után Nagy Gáspárnak”, és el is hozta Anikó a szerkesztőségbe. A Lóczy Lajos utcában jártam pár alkalommal, tehát a munkamódszeréről tudok valamit: telefonon megbeszéltük mikor megyek, és akkor mindig megmondta, hogy ő valóban keményen dolgozik, délután egy kicsit már lazít, és akkor lehet beszélgetni. Akkor történtek az orosz irodalomról való felejthetetlen beszélgetések. Megmutatott nekem valamit, amit én soha nem gondoltam volna, mások ezt tudták; ott volt neki egy tornaszere, tornázott, karbantartotta magát. Akkor jutott eszem-

be, mikor előbb említette István, hogy diáklányként mi volt neki a fejen állás. Mutatott egy gyakorlatot, mondta, azt mindig megcsinálja, mert ez fontos, aztán: „leülök ide a gályapadhoz, nekiveselkedem”. Nagy rend volt az asztalán, ott voltak a határidők, főleg az Európa Kiadótól. „Reggel tornázom, végigcsinálom a gyakorlatokat”.

Bereczkiné M. K.: Kicsi keze volt Zsuzsának, de a kézszorítása olyan erős volt, mint egy bokszolóé.

Albert Zs.: Kemény testalkatú volt, az édesapjára hasonlított, kicsi és erős.

Bereczki G.: Arról beszéltünk, hogy milyen egyenletesen dolgozott. És érdekes, ezt érdemes még megjegyezni, hogy a szintje is mindig egyforma volt. Rengeteget dolgoztam Képes Gézával. Neki vannak laposabb és vannak csodálatos műfordításai. Ilyen volt Géza természete, de Zsuzsánál soha. Ő bizonyos szint alá soha nem ment.

Bereczkiné M. K.: Belső kényszer volt nála a munka, tehát nem a pénz miatt végezte.

Agh I.: Nem volt más keresete, fönn kellett magát tartania, és nem fizettek olyan jól a műfordításért.

Bereczki G.: Gyorsan dolgozott, és a versekért kicsit jobban fizették. A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években nem panaszkodott, hogy anyagi gondjai lennének.

Albert Zs.: Mi volt a betegsége?

Bereczki G.: Trombózis.

Bereczkiné M. K.: Agyérgörcs volt legelőször, erős dohányos volt. Azt hiszem, hogy már amikor nagyon beteg volt, akkor is elszívott naponta néhány cigarettát.

Vasy G.: Hogy hogyan lehetett a műfordítással keresni, arra a Kormossal való házasság időszaka is jó példa, mert az ötvenes évek végén jutottak egy normális szép lakáshoz, és az nagyon szépen volt berendezve, Kormos dolgozószobájába koloniálbútorral, koloniál-íróasztallal; és nem tudom én hány rend ruhája volt, egy pár év után Kormosnak is, és ez is zavarta, mert egy rend ruhához, meg a két pár cipőhöz volt hozzászokva egy nyárihoz és egy télihez. Az is igaz, hogy abban az időben Kormos is elég jól keresett, egyrészt ő is elég sokat fordított, másrészt meg a Vackor-könyvekből kezdett elég jó jövedelme lenni. Egyébként Kormos is nagyon gyorsan írt, amikor írt. Zsuzsa is írja, mint szemtanú, hogy ha nekiszánta magát, hogyan dolgozik. Teljesen párhuzamosan, mind a kettő villámsebessen dolgozott. Egyszer volt egy sürgős határidő, és Pista az istennek nem fogott hozzá, valami orosz verset kellett volna lefordítani. Zsuzsa éjjel lefordította helyette, és odatette az asztalára. Reggel nézi Pista, és azt mondja: „De jól tudok én fordítani!” Úgyhogy volt sok humor az ő kapcsolatukban. Egy olyat is megírt Zsuzsa az emlékezésében, hogy mindegyikük utált ágyazni. Zsuzsa nem tudott kártyázni, de Kormos megtanította. Kanasztáztak. És az volt, hogy aki veszít, az fog megágyazni. De nem bírták abbahagyni: „na még egyet, hátha én fogok nyerni!”, és volt olyan eset, hogy hajnaltájban – én nem ágyazok meg, én se, döntetlenre állt a dolog, lefeküdtek a szőnyegre, abba betakaróztak és úgy aludtak. Úgyhogy volt itt sok humor is az ő kapcsolatukban. Játékosság, humor, nemcsak a szigorú genfi protestáns szemlélet működött.

Albert Zs.: Nem betegségben halt meg Zsuzsa. Egy gerezd narancs a torkán akadt.

Bereczkiné M. K.: De az már a betegséggel járt, nehezen ment a nyelés. Reggel volt, reggeli után. Naponta evett narancsot, csak pont aznap így történt.

Vasy G.: Ma is élhetne Zsuzsa.

Bereczki G.: Most már az látszott, hogy nem élhet soká.

Agh I.: Szerencsétlennek nézett ki, nem tudott rendszeren fogni.

Nagy G.: Azt gondolom, hogy – amit említettünk már az előbb, hogy az orosz irodalom megítélése megváltozott, már nem kapott munkát 1990 után, nagy káosz van a mai napig is az orosz irodalomban, illetve más divatos témák vannak. Most jut eszembe, Ajtmatovról például nem tudunk semmit. Él-e, hal-e egyáltalán.

Bereczkiné M. K.: Azt hiszem, hogy volt ő sokáig követ valahol, könyvekről nem tudunk.

Nagy G.: Olyan sikeres orosz írók vannak a világ irodalmi porondjain, akik egy egész más világról, erről az elmaffiasodott világról írnak. Zsuzsát nyilván lelkileg is megviselte, hogy azok a kedves szerzői, akik még voltak, akiktől lehetett volna fordítani, de a magyar könyvkiadás is visszavonulófélben volt, a kiadók, amelyek korábban kiadták a műveit, másfelé fordultak. Aztán 1992-ben rátört ez a betegség. Tehát bekövetkezett a lelki és a testi megnyomorodás, és ez hat esztendeig tartott.

Bereczkiné M. K.: Az elején még volt remény, hogy rendbe jön.

Nagy G.: De meghalt a férje, Tibor is, 1996-ban. Egyedül maradt.

Bereczkiné M. K.: Nagyon jól esett Zsuzsának az a figyelem, amit az orosz szerzőktől kapott végig; még a születésnapján is, nyáron, június elején, 3-án, még a követségtől is eljöttek, virágot hoztak, és ajándékot hoztak, és Moszkvából is, Oroszországból állandóan kapott, ha nem üzeneteket, de üdvözlőleveleket, és ez mind nagyon jól esett neki, úgyhogy a legutolsó születésnap, ami, ha jól emlékszem, hetvenéves volt, a magyarok nem nagyon törődtek ezzel, és amit az ember ilyenkor elvárt, ezt az oroszoktól kapta meg.

Bereczki G.: A temetésén is képviseltette magát a követség.

Nagy G.: Én úgy tudom, igazítsatok ki, ha rosszul tudom, hogy nagyon magas kitüntetést kapott Jelcin elnöktől.

Bereczkiné M. K.: Igen, és ezt elhozta akkor nekünk.

Vasy G.: Azt hiszem, lehetséges, ha őt nem kapja el az a csúnya betegség, akkor mint szépíró magára találhatott volna, tehát például írt volna egy önéletrajzi regényt. Vagy a költészete... ott van Kálnoky László, pl. hogy nála valaki idősebbet említsek, amikor hatvanéves korában nyugdíjat kaphatott és megvolt a létminimuma, akkor milyen nagy költészetet hozott létre.

Nagy G.: Nagyon fiatalon verset írt az édesanyjához; az a címe, hogy: *Édesanyámnak*. Ez az első kötetben lehetett. Biztos emlékeztek arra, amikor az édesapjáról ír, és mondja, hogy az apja legelőször Adyt olvasott neki. Tehát az Ady-szeretet benne volt a családban, tehát benne volt a kálvinizmus keményen.

Bereczki G.: Hogyne, a zsoltárokat jól tudta, ott volt a zsoltáros könyve a végén is mellette.